

Az életfordulók népi rejtelmek

Beszélgetés Balázs Kovács Sándorral*

Bölcsőtől a sírig. Az emberi életfordulókhoz kapcsolódó népszokások a Sárközben (Sárpilis Község Önkormányzata, 2021)

A néprajzkutató, történészszerző publikációs jegyzéke irigylésre méltóan gazdag. Szakmai lapokban, folyóiratokban, tanulmány-, konferencia-, és önálló kötetekben, múzeumi évkönyvekben, kézikönyvekben, helyi kalendáriumokban, helytörténeti füzetekben, hírlevelekben... százharmincnál több tudományos közleménye jelent meg eddig. Új kötetének vezérfonalául a jogtudós, néprajzkutató Tárkány Szücs Ernő gondolatait választotta: „Népünk a születést, a házasságot és a halált tartotta az élet három nagy szükségének, az emberi élet három olyan elkülönülő állomásának, amelyek előttünk sokszor rejtve maradtak, de még a korabeli természettudományos vizsgálódás számára is megfejthetetlenek voltak, ugyanakkor az őseitől áthagyományozott babonák, hiedelmek fonódtak köréjük, s így félelmes titkokat, rejtelmeket hordoztak.” Balázs Kovács Sándor ennek a három életfordulónak szűkebb hazánkban megfigyelt titkait, rejtelmét írja le, elemzi, értelmezi. A bevezetőben meghatározza a szokás, a néphagyomány fogalmát, Andrásfalvy Bertalan nyomán utal a mai társadalomban tapasztalható emberi kapcsolatok kiüresedésére, részletesen szól az ünnepről: „Vajon miért érezték minden időben szükségét annak [az emberek], hogy előre megjelölt napokon vagy életük bizonyos történései alkalmából mintegy szüneteltessék a mindennapok [sorát], megálljanak és egész lényükkel odaforduljanak ahhoz, mit létükben lényegesnek tartanak?” A könyv írója válaszol erre a kérdésre, és figyelmeztet is: a pihenőidő még nem ünnep!

A születés szokáskörét többféle nézőpontból közelíti meg, és számtalan példával szol-

gál a téma hazai kutatástörténetéből. A születésszabályozásról általában az Ormánság, a Sárköz és Kalotaszeg jut eszünkbe. Könyvedből kiderül: a bánáti katolikus németek és a krassó-szörényi görögkeleti románok körében is megfigyelték ezt a jelenséget. Tolna megyei példákat is hozol: az evangélikus német lakosságú Kéty, a magyar–szlovák–német Sióagárd ebben „megelőzte” a Sárközt. Miért nem lehet sem vallási, sem gazdasági, sem nemzetiségi okokkal megmagyarázni a korabeli születésszabályozást?

– Egy-egy okra visszavezetni, egy-egy okkal magyarázni a jelenséget nem lehet. A népesség számbeli alakulását, egyáltalán a termékenységet befolyásoló tényezők rendkívül gazdag variációban, bonyolult formában jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy a vallási, nemzetiségi és gazdasági okok is közrejátszanak, de nem csupán ezek hatottak. Arra a megállapításra juthatunk, hogy a termékenységet befolyásoló tényezők nem közvetlenül, hanem közvetve hatnak. A mindenkor gazdasági alapra mint ideológiai felépítmény kerül egy-egy adott közösségben a szokásokból, erkölcsi normákból, az ehhez kapcsolódó hiedelmekből vagy hiedelemrendszerekből – a közösség által elfogadott és jóváhagyott értékrendből – eredő szabályok összessége, melyek íratlan törvényként kötelező érvényűek az adott közösség minden tagjára, s a termékenységet, az adott közösség számbeli gyarapodását befolyásoló tényezők ezen keresztül hatnak.

Könyvedben olvasható ez a népballada is: „Szabó Vilmát hat zsandár kíséri / Édösanyja az ablakból nézi. / Valld ki Vilma, valld ki bűneidet, / Hová tötted három gyeröködet. // Egyet tettem Tisza fenekére, / kettőt meg a

* A 2021. szeptember 4-én Sárpilisen tartott könyvbemutatón elhangzottak szerkesztett változata.

vadrózsa tövébe. / Vadrózsának valamennyi ága / Földre hajlik szomorúságába.” A népballada tragikus hangulata, végsőkéig tömörített nyelve Kodolányi János ormánsági novelláit jutatták eszembe. És azt a gyanút is fölébresztették bennem, mintha két távoli vidék azonos történetét hallanánk. A hallgatók, az olvasók figyelmébe ajánlom egyúttal az ablakból kinéző édesanya alakját. Ezek után beszéljünk a sárközi ember családalapításáról, a születésről, a gyermekáldásról, hiszen arról szól a könyv következő fejezete. Decsen az állapotos asszonyt nagyhasúnak, Alsónyéken viselősnek, Váralján várandósnak, Pilisen boldog állapotban levőnek mondták. Milyen hiedelmek fűződtek az egészséges gyerek születéséhez; milyen tilalmak szabályozták a környezet viselkedését?

– A várandós asszonynak mindent meg kellett tennie, hogy születendő gyermekét egészségesen hozza világra. Ezért bizonyos tilalmakat is be kellett tartania. Például nem volt szabad tököt lopnia, mert akkor a gyermeke kopasz marad. Tilos volt a tüzet megbámulnia, különben a gyermekének bőre tűzfoltos lesz. A nép hite szerint óvakodnia kellett a gyakori szexuális kapcsolattól és a túl sok alvástól is, hogy jövendő gyermeke egészségesen szülessen meg. A férjre csak egyetlen tiltás vonatkozott: másállapotban levő felesége ideje alatt nem volt szabad mással közöszlőnie, mert gyermeke néma lesz, ha ezt megszegi. Igen figyelemre méltó megnyilatkozása a néphitnek, hogy a boldog állapotban levő asszony el tudja háritani villámláskor a veszélyt, ha kötényt felgyűri a derekához – mintegy az ég felé mutatva, hogy új élet adására készül, ezért ne érje most csapás. A sokféle tiltásról megállapíthatjuk, hogy azok nem öncélú tabuk voltak, hanem vagy a várandós anyát védték a korai elvetéléstől, vagy a magzat biztonságát, méhen belüli fejlődését kívánták elősegíteni.

Már a XVIII. század második felétől működött bába mind a négy sárközi faluban. Őcsényben egyszerre négy, Decsen kettő, az alsónyéki „cédulás” volt, azaz: a megyei főorvos előtt vizsgázott. A pilisi gyakorlás közben tanulta meg a mesterségét. Mi volt a bába szerepe az egykori falusi társadalomban?

– A szláv nyelvből átvett bába szónak eredetileg négy jelentése van, mégpedig: vénasszony, nagyanya, boszorkány („vasorrú bába”), szülész-nő. A bábaság összetett feladat volt, tulajdonképpen a születéstől a halálig terjedt a szerepe. A menstruációs problémák esetén, a terhességi rosszulleteknél, szoptatásnál tanácsot adott, vagy mindenféle női bajt és gyermekbetegséget gyógyított, fület lyukasztott, de van arra is adat, hogy férfiak nemi betegségét kezelte. A magyar „bába” első említése Könyves Kálmán király egy 1111-ben kelt oklevelében található. 1552-ben jelent meg az első működését szabályozó rendelet, mely szerint, aki továbbra is bábaként kívánt dolgozni, annak főhatósága előtt esküt kellett tennie. A szüléssel kapcsolatos általános tennivalói a következők voltak: előkészítette a szülést, megvetette az ágyat, előkészítette a szülés helyét és az ahhoz szükséges eszközöket, tárgyakat, a szülés után lemosta a gyermeket, és a gyermekágyas asszonyt a gyermekágyba kísérte, ezután többnyire elment felkérni a keresztanyát. Meghatározott ideig, általában egy hétig ment az anyát és az újszülöttet ápolni. A keresztelőre a bába toborozta a vendégeket. A bába vitte a keresztelőre a gyermeket a keresztanyával együtt. Ha az újszülött gyenge volt, a bába keresztelte meg, pedig a szárazkeresztelőt ágendáink szigorúan tiltották. Általában megszállott pénzüsszeget kapott szolgálataiért, ezt terményben, élelmiszerben is megválthatta. A gyermekágyasnál általában megvendégelték.

Megérkeztünk a sárközi református ember egyik szentségéhez, a keresztelőhöz. Hogyan zajlott a Sárközben, így Sárpilsen is a keresztelő?

– A templomi keresztelésre vonatkozó egyházi előírások egybeestek a parasztság körében általános törekvéssel, hogy minél előbb keresztvíz alá tartsák az újszülöttet. A népi indoklás többoldalú. Egyrészt, hogy megrövidítsék azon időszakot, amikor a gyermeket leginkább fenyegetik a mágikus ártalmak, másrészt nagy szerencsétlenségnek tartották, ha a keresztelés felvétele nélkül hal meg a csecsemő. Régebben a szülés után egy-két nappal sor került a templomi keresztelőre. A szertartás hétköznap és vasárnap egyaránt történhetett, s az egyházi előírásoknak

megfelelően reggeli, délelőtti istentisztelethez kapcsolódott. A csecsemőt a bába és a keresztanya készítette fel ünnepélyesen. A gyermek ünnepi öltözéke a keresztanya ajándéka volt. A keresztanya és a bábaasszony ment a gyermekkel a templomba. Hazatérésük megkérdezték tőlük:

- Mit vittetek?
- Egy kis pogánykát.
- Mit hoztatok?
- Egy kis báránykát.

Az apa ilyenkor csókkal fogadta be a gyermeket, a bába viszont az ágy alá dugta, és a legközelebb állónak illett onnan gyorsan kikapnia. A keresztelő napján egyszerű vendégség volt: hideg ételeket (tojásos perec, kalács, decsi szagos bor) tálatlak fel.

Mi volt a csöröglő?

– A csöröglő volt az igazi örömnep, amelyet aratás, szüret, disznótor idején tartottak, néha csak egy-két évvel a születés után. Eredetileg csak az elsőszülött fiú, később a leány kedvéért is megrendezték. Valósággal kisebbfajta lakodalom volt: már szombaton megkezdődött a készítő (sütés-főzés), és vasárnapra harminc-negyven vendéget is összetoborzott a bába, aki itt a vőfély szerepét töltötte be. A vendégek csöröglét (forgácsfánkot, innen a szokás neve) vittek. Az ünnepi ebéd elfogyasztása után kalácsot osztottak ki közöttük, majd zeneszóra estig, hajnalig is táncoltak. A vendégeket a bába rigmusokkal szórakoztatta, s cipője koptatásáért úgynevezett bábapénzt kapott.

Mik voltak 70-80 éve a Sárközben a legnépszerűbb nevek?

– A gyermek keresztnevének kiválasztását is hagyományok szabályozták. A keresztnevéadás rendezőelve az apaági leszármazás, amely megköveteli, hogy az újszülött keresztnevét az apa családjában ismert és szokásos nevekből válasszák ki. Általánosnak mondható az a gyakorlat, hogy az elsőszülött fiú az apa nevét örökölte. Ha az apa nem volt elsőszülött, tehát nem az édesapja keresztnevét viselte, akkor az első gyermeket rendszerint az apai nagypapa nevére keresztelték. Ezt a szokást olyan következetesen gyakorolták, hogy a keresztnév fennmaradása érdekében a meghalt nagyobb testvér nevét

rendszerint az utána következő gyermek örökölte, bár – gyakran attól félve, hogy a halott testvér nevére keresztelt gyermeket a név „magával viszi”, meghal – más nevet adtak. Lányoknál nem vették olyan szigorúan, de a sok testvér közül legtöbbször viselte egy az anyja, anyai nagyanyja nevét. A névadásban az volt az általános szempont, hogy megszokott hangzású legyen a név. Így egy településen belül egyidejűleg kisszámú keresztnév volt használatban. A legnépszerűbb nevek a Sárközben, férfiaknál: János, István, Péter, Sándor, Mihály, Ferenc, Pál; a nőknél: Erzsébet, Éva, Sára, Zsuzsanna, Judit és Anna.

Miért tartod a lakodalmat az emberi élet legnagyobb színjátékának?

– Mert az emberi életfordulók közül máig a leglátványosabb, a legszélesebb közönséget megmozgató esemény, talán az emberi élet legnagyobb színjátéka. Két ember családalapítási szándéka kinyilvánításának hivatalossá és ünnepélyessé tétele minden korban a közönség által elfogadott szabályok szerint és a közösség ellenőrzése alatt zajlott. A színjáték középpontjában elsősorban a menyasszony áll, a ceremónia legfőbb rendezői pedig a násznagyok és a vőfélyek lettek. Résztvevővé vált a lakodalom minden meghívottja, kik egyéni képességük, hajlamuk szerint a gyermekkoruktól fogva ellesett, elsajátított szerepeket játszanak. A dramatikus játék mellett ének, zene, tánc, mind együttesen van jelen a lakodalomban. Ehhez egyik oldalról jogi formák, egyházi szertartások, a másiktól mágikus eljárások társulnak. Az emberi élet legjelentősebb fordulópontja a házasságkötés, mert döntően meghatározza a házasodó felek további sorsát.

A házasságkötést megelőzte az ismerkedés, az udvarlás. A játszó, a fonó, a kukoricafosztó, a tollfosztó, a vasárnapi és ünnepi alkalmak, a bandázás, a vásár, a leányvásár... voltak a fiatalok találkozásainak az alkalmi. Az udvarlás, a kérető vagy kullogó, elkendőzés, a jegyesség, az esküvő és a lakodalom szokásait is részletesen, bőséges kutatási hivatkozással a menyasszony beköszöntésétől a lakodalmi vacsorán át a kásapénzig és a lakodalmi tréfáig, a menyasszonytáncig ismerteted. A Pesti Napló egyik 1931-es számában jelent meg a

Varga Sári és Szőke Pál sárpilisi lakodalmáról szóló tudósítás. Az is benne van a könyvben. A fonóról és a szőlőőrzésről számtalan népdal szól, a könyvben is több olvasható. A szőlőőrzésről 1833-ban Garay János is írt, a kötetben Baksay Sándor református lelkész leírását közlöd. Miért kellett Tolna megyének rendeletet hoznia a fonókról és a szőlőőrzésről?

– A fonók és a hálótanyák szabadosságának korlátozására 1897-ben Tolna megye szabályrendeletet volt kénytelen alkotni. A közös hálótanya afféle próbaházassággá fajult, hiába volt jelen egy-két idősebb nőrokon. Ezért a hatóságok végleg betiltották, egyébként sem volt már nagy jelentősége a filoxéra pusztításai után. A szőlőőrzés nemcsak a 19. század végén okozott gondot, erkölcsi problémát a hatóságoknak, hanem korábban is pénzbüntetést kellett kiszabni az engedetlen szülőkre.

Lassan a könyv végére érünk, eljutunk a bölcsőtől a sírig. „A temetkezési szokássor kollektív érvényű utasításokat tartalmaz a temetés időtartamáról, az előkészületekről, viselkedési parancsokat az öltözködésről, a gyászról” – írod. Ez a fejezet is érdekes kérdéseket vet föl: Mi különbözteti meg például az énekes halottat a prédikációs halottól?

– A protestáns temetésnek korábban két fajtája volt, az énekszóval és imádsággal történő egyszerűbb („énekes halott”), illetve a prédikációval is kísért ünnepélyesebb forma („predikációs halott”). Megválasztása vagyoni állapot, társadalmi tekintély és életkor szerint változott. A halottat búcsúztató és áldó egyházi szertartás után került sor a halott elbúcsúztatására hozzátartozóitól. Az egyszerűbb és az énekes temetéseken általában a kántor, a rektor vagy valamelyik verselő parasztember: a búcsúztató mondta azt el, míg a gazdagabb, prédikációs temetéseken maga a pap olvasta fel.

Ki érdemelt számártemetést?

– Megszégyenítő – jóllehet még kulturálisan szabályozott normák közé foglalt – temetése volt

azoknak, akik semmibe vették a közösségi kötelekeket, megsértették az uralkodó erkölcsi értékrendet. Például a kivégzetteknek, az eklézsiakövetést megtagadóknak és az olyan javíthatatlan korhelyeknek, akik részegségükben lelték halálukat. Ezek úgynevezett számártemetést kaptak. Az egyházzal szemben nagy bünt elkövetett személyeket a temetőn kívül, a temető árkában egyházi szertartás és a szokásos kikísérés nélkül temették el. A falu társadalma ezektől teljesen megtagadta a végtisztesség hagyományos szolgáltatásait. Temetésük tulajdonképpen afféle ellentemetés volt, mindannak a hiánya, fordítottja, ami a tisztességes halandót megillette. Maga az elnevezés bibliai eredetű. Jeruzsálemben a számár volt a teherhordó állat, és amikor egy-egy ilyen állat elhullott, nem temették el, hanem csak kivitték a városból, és a kapukon kívül temetetlenül hagyták. Annak az embernek, aki bünt követett el, holta után hasonló sors jutott. A számártemetésen eredetileg olyan eltakarítást értettek, amilyen az elhullott szárnak jutott, tehát eltemetlenséget. Később változik a fogalom tartalma: ekkor már az egyházi szertartás nélküli, dísztelen temetést is jelentette.

Balázs Kovács Sándor megemlékezik könyvében a sírversírókról is. Közli – decsi sírfeliratok mellett – „a sárközi lakodalom örökös vőfélye”, Gergely János Kis Kovács Jánosról, Sárpilis mesemondójáról, az egykori népi együttes szőlőtáncosáról írt búcsúztatóját és a Mózes család síremlékének versét is. Felolvasok búcsúzóul a kötetből a nevető fejfaköltészetből két sírverset: „*Itt nyugszik Gál Áron. / Sokat járt vásáron. / Addig csereberélt, / Míg egy ló, egy herélt / Úgy ágyékon rúgta, / Ez itt rá a nyugta.*”; „*Itt nyugszik Lakatos Sára. / Itt vagyon eltemetve. / Most történik először, / Hogy senki sem fekszik mellette.*”

Saját kutatásainak eredményei mellett hatalmas terjedelmű szakirodalmat is feldolgozott Balázs Kovács Sándor ebben a könyvében. Mintha eddigi munkálkodásának betetőzése lenne ez a kötet. Elolvasását jó szívvel ajánlom minden érdeklődőnek.